

Приклад 3
Вертикальна мелодична таблиця
Зіставлення ідентичних мелодичних фрагментів
Херувимських пісень різних напівів

«Супрасльський»
Три - - - све

«Київський»
Тро - йшч три - свя - тѣ - ю три - свя - тѣ

«Новоерусалимський»
Три - сая

«Простий руський»
Три -

«Супрасльський»
тѣ - - - ю пе - - - [сно]

«Київський»
ю три - свя - тѣ - ю песнь

«Новоерусалимський»
три - свя - тѣ - ю песнь

«Простий руський»
три - свя - тѣ - ю песнь

33/2

Ігор ЗАДОРОЖНИЙ (Мукачів)

МОНАСТИРІ ЗАКАРПАТТЯ ТА ЇХ ЦЕРКОВНИЙ СПІВ

Церковна монодія помітно розвинулася на теренах Мукачівської єпархії, що обіймала землі, які сьогодні, окрім України, частково входять і до складу Словаччини, Угорщини та Румунії. Тож цілком природно, що на перетині багатьох етносів тут активно взаємодіяли різнонаціональні культури, зокрема, християнські Церкви — православна, католицька, унійна греко-католицька, різні протестантські. Візантійський обряд, якого дотримувалися різні етноси краю, зумовив спільні основи церковного співу: жанри і форми, зміст і характер напівів, способи виконання та ін. Водночас різні етноси вносили у традиційні церковні напиви певні елементи власної народної пісенності, що сприяло їх популяризації і доброму засвоєнню найширшими верствами народу. А це зміцнювало їх віру і побожність, яка збереглася до сьогоднішнього дня, незважаючи на шалену атеїстичну пропаганду недавнього комуністичного режиму.

Важливу місію у збереженні давніх основ церковного співу на Закарпатті відігравали монастирі. Вони не лише зберігали давні традиції, але й примножували їх і дбали про відповідний професійний рівень церковних співців і їхній провід. У монастирях, окрім того, складали літописи, переписували і друкували книги, працювали видатні церковні та громадські діячі, створювали й поширювали за їх межами духовні повчання, формували бібліотеки, які ставали джерелом грамоти та освіти серед народу краю¹. Тут діяли спеціальні школи для вишколу церковних співців, де переписували нотні Ірмолої, створювали нові варіанти церковних напівів. Виникали і популяризувалися тут також духовні пісні, які були синтезом релігійної творчості східної і західної християнської обрядовості.

У поширенні культури та освіти на Закарпатті у XVII–XIX ст. важливу роль відігравали єпископи та нижче духовенство, діяльність яких була тісно пов'язана з монастирями. Особливо виділялися єпископи Йосиф де Камеліс, який першим надрукував «Катехизис» (1698) і «Буквар язика словенска» (1699) зрозумілою для народу мовою², Михайл-Мануїл Ольшавський, що заснував Мукачівську богословську школу і

¹ В. Пагіря. *Монастирі Закарпаття*. Мукачево 1994, с. 5–8.

² Атаназій В. Пекар, ЧСВВ. *Нариси історії Церкви Закарпаття*, т. 1. Рим — Львів 1997, с. 185–186; М. Лучкай. *Історія карпатських русинів*, т. 3 // *Науковий збірник Музею української культури у Свиднику*, вип. 16. Свидник 1990, с. 130–131.

добивався звільнення Мукачівської єпархії від впливу Егерського єпископа, сприяв організації розвитку шкіл з рідною мовою навчання³, Іван Брадач, продовжувач справи М.-М. Ольшавського, домігся усамостійнення Мукачівської єпархії⁴.

Золотою добою в культурі Закарпаття можна вважати період правління єпископа Андрія Бачинського (1772–1809). Один із найвизначніших просвітителів краю, різнобічна культурно-освітня діяльність якого заклала основи національного відродження, він був творцем і покровителем того вогнища культури, яке оберігало й плекало рідну мову, обряди і традиції, утверджувало релігійний дух у народі, закладало християнську етику і мораль в основи людських стосунків. Заснував в Ужгороді Богословську семінарію, єпархіальний архів, зібрав багату колекцію давніх рукописів і стародруків, як кирилических, так і багатьма європейськими мовами, об'єднав розрізнені книжкові збірки, що склало великий культурний скарб народу, який сьогодні є цінним джерелом для праць багатьох науковців⁵.

У нашій статті ми концентруємо увагу на книжкових збірках монастирів Закарпаття, за якими добре простежується репертуар богослужбової літератури, зокрема, друковані рукописні та нотолінійні Ірмологіони. Простежуємо також роль монаших правил і навчальних програм у розвитку церковного співу. А це дає можливість реконструювати панораму функціонування культури церковної монодії протягом XVII–XIX й аж до початку XX століття, що суттєво розширює наші знання про сакаральну монодію у монастирях Закарпаття.

У дослідженнях церковної монодії на Закарпатті багатий матеріал зібрано й опрацьовано в каталозі та інших публікаціях Юрія Ясіновського⁶, що складає ґрунт для подальших наукових студій.

Найдавнішими на Закарпатті були Мукачівський монастир на Чернечій горі⁷, Грушівський⁸, з яким пов'язаний легендарний переказ про початки

³ А. В. Пекар. *Нариси історії Церкви Закарпаття*, т. 1, с. 187–188; див. також: Л. Капітан, І. Шершун. Діяльність Михайла-Мануїла Ольшавського на шляху до канонізації Мукачівської єпархії // *Важливі віхи в історії греко-католицької єпархії*. Ужгород 1998, с. 16–20.

⁴ А. В. Пекар. *Нариси історії Церкви Закарпаття*, т. 1, с. 188.

⁵ А. Шлепещийкий. Мукачівський єпископ Андрій Федорович Бачинський та його послання // *Наукові записки Музею української культури у Свиднику*, вип. 3. Свидник 1967, с. 223–241; Д. Данилюк. А. Ф. Бачинський — видатний церковний і культурно-освітній діяч Закарпаття // *Важливі віхи в історії греко-католицької єпархії*. Ужгород 1998, с. 23–24; І. Задорожний. *Єпископ Андрій Бачинський в епістолярній спадщині*. Мукачєво 2002.

⁶ Ю. Ясіновський. *Українські та білоруські нотолінійні Ірмолої 16–18 століття*. Львів 1996; його ж. Нотні Ірмолої Східної Словаччини та Закарпаття як пам'ятки українського церковного співу // *Slovensko-rusínsko-ukrajinské vzťahy od obrodzenia po súčasnosť*. Bratislava 2000, с. 331–350.

⁷ Архимандрит Василий (Пронин). *К истории Мукачевского монастыря // Православная мысль* (Прага 1958/2, 1958/3, 1958/4).

⁸ О. Орос. *Грушівський монастир і початки кирилического слов'янського книгодрукування*. Ужгород 2001.

кирилического книгодрукування, спростований сучасними науковими дослідженнями⁹, Угольський монастир¹⁰. Вони були важливими релігійними та культурними центрами, де часто перебували єпископи. Давнім був також Краснобрідський монастир Зішестя Святого Духа (тепер у Словаччині), в якому була заснована солідна філософська школа, що дала ряд визначних релігійних діячів¹¹.

Чимало монастирів було на Мараморощині, що засвідчує, зокрема, один з документів — «Списание обитилей Марамороских древле бывших 1788 р.»¹². Цей документ подає відомості про заснування монастирів, їхню господарську діяльність, рукописні та друковані книги, які були внесені до інвентарів монастирського майна.

У переліку книг Боронявського монастиря, заснованого 1716 року, згадано Євангеліє, Трефолой, Апостол, дві Тріюди, Часослов, Псалтир, два Октоїхи — старий і новий. Окремі записи повідомляють про те, що чернець цього монастиря Ісаєя купив за свої гроші Постну Тріюду і Часослов¹³, Євангеліє позичив монастиреві желяр [тобто найманий робітник, який відробляє за житло та користоване поле], а Трефолой позичений зі села Копашного.

У Драгівському монастирі (заснований 1705 року) згадуються Євангеліє, Службеник, Трефолой, Октоїх, Часослов, дві Тріюди, два Псалтирі, Требник.

У Кричівському монастирі (заснований 1693 року)¹⁴ у переліку є рукописний Апостол, друковані Євангеліє, Службеник, Трефолой, дві Тріюди, Псалтир, Часослов, малий Требник.

⁹ Я. Ісаєвич. *Українське книгодрукування: витоки, історія, проблеми*. Львів 2002, с. 88.

¹⁰ В. Пагіря. *Монастирі Закарпаття*, с. 30–37.

¹¹ Josafát V. Timkovič, OSBM. *Letopis Krásnobrodského monastiera*. Prešov 1995, с. 67.

¹² Рукопис арх. № 797 Закарпатського краєзнавчого музею. До музею рукопис потрапив з Мукачівського монастиря 1962 року; копію для опрацювання надав краєзнавець і письменник Василь Пагіря. Цей документ є описом майна монастирів, який уклав Антоній Коцак 1788 року. Опис Марамороських монастирів був зроблений 1749 році Манасієм Пухачем, ігуменом монастиря у Бедевлі, та ієромонахом Макарієм Шугайдою, про що повідомляє Є. Недзельський; див.: *Очерки карпаторусской литературы*. Ужгород 1932, с. 74. За іншими твердженнями, опис монастирів зробили о. протоігумен Г. Пазин, ЧСВВ і секретар о. М. Шугайда, ЧСВВ; докладніше про це див.: о. Г. Кінах. *Посіщення марамороських монастирів 1749 р.* // *Записки ЧСВВ*, т. 2, вип. 1–2. Жовква 1927, с. 105–122.

¹³ У книзі В. Пагірі «Монастирі Закарпаття» не подано всього переліку книг, що згадані у цьому рукописі. Опрацювання та введення у науковий обіг таких джерельних матеріалів значно розширять наші уявлення про церковний спів у монастирях, походження окремих рукописних і друкованих книг. У докторській дисертації американської монахині Джоан Роккасальво є інформація, що Іван Гарднер, відомий російський дослідник церковного співу на еміграції, який проживав у 30-х роках у Хусті, мав Ірмоліон із Боронявського монастиря; див.: J. L. Roccasalvo. *The Plainchant Tradition of Southwestern Rus: Kiev—Lviv—Subcarpathian Rus: A Dissertation*. Washington 1985, с. 72.

¹⁴ В. Гаджега подає дату 1696 рік і наводить ряд інших монастирів: у Сольмі (1698 рік), Горинчові, Реметах, покликаючись на Шематизм Мукачівської Єпархії за 1899 рік; про

В Угольському монастирі (у народі його ще називали Заневський) є ширший список богослужбових та інших церковних книг. В описі перераховано рукописне і друковане Євангелія, два Службники, Трефолой, рукописний і друкований Апостоли, дві Тріоди, малий і великий Требники, Часослов, два Псалтирі, два Акафісти, рукописні «Пролог на 12 місяців», Євангеліє Учительне, «Меч духовний», друкований «Дорофей» [мабуть, це книга «Дорофей», Київ 1628], «Богословія», «Месія» [«Месія праведний» Інокентія Гізеля, Київ 1669], «Чудо Пресвятої Богородиці», Номоканон. В описі зазначається, що «Богословію» позичив у селі Драгові від парафіян, братів Ференційових, ігумен монастиря Феодосій. Окремі книги передавали для користування в інші обителі. Про це свідчить запис, що отець Афанасій позичив до скиту книгу «Чудо Пресвятої Богородиці». До Угольського монастиря належало декілька скитів в Одарові, малій Угольці та Великій Угольці¹⁵.

Вільхівська обитель заснована 1708 року; тут згадуються Євангеліє, Службник, Трефолой, Октоїх, Апостол, дві Тріоди, Псалтир, Требник.

У Бедевлянському монастирі (заснований 1719 року) у переліку книг згадуються Євангеліє, київський Службник, який дали в заставу до села Тересви за дев'ять маріяшів [маріяш — старі мадярські срібні гроші, 1 маріяш = 17 крейцарам], Трефолой, Апостол, два Октоїхи, новий великий і старий, дві Тріоди (Постна і рукописна Цвітна, одна з них київська), два Псалтирі, Часослов, Тестамент, «Діоптра», Катехизм унівський, Біблія, три Требники (один великий львівський, другий давнього видання, третій малий), рукописний Ірмолой та якась «книга полска».

Цікаві відомості про книжки в монастирських обителях є у пограничних записах на Острозькій Біблії 1581 року, що належала Михайлові Андреллі, а згодом ігуменові Бедевлянського монастиря Феофілакт. Від ігумена Феофілакта книгу придбав ієрей Гавриїл Бандоляк; у ній він зробив ряд записів, зокрема, подав перелік власних книг, заповідаючи їх своїм синам. Серед 27 літургійних книг згадується також «Ярмолой»¹⁶. Така спадщина свідчить про те, що священники за життя накопичували богослужбові та богословські книги, які берегли все життя й передавали у спадок дітям. Духовна книга була також джерелом знань, зберігала візантійську обрядовість та церковні напиви.

В обителі Білоцерківській згадуються рукописне Євангеліє, Службник, львівський друку Трефолой, два Апостоли (рукописний і друкований)

це див.: Додатки к истории Русинов и русских церквей в Марамороши // *Щорічник «Промисла»* 1 (Ужгород 1922) 224–225. На Закарпатті до 1780-х років існувала досить велика кількість монастирів, які ліквідував цар Франц Йосиф II; див.: J. V. Timkovič. *Letopis*, с. 67.

¹⁵ В Угольському монастирі за інвентарями 1780–1781 років було 64 книги; див.: О. Мишанич. *Література Закарпаття 17–18 століть*. Київ 1964, с. 33.

¹⁶ В. Микитась. *Давня література Закарпаття*. Львів 1968, с. 215–217.

дві Тріоди, великий Октоїх, Псалтир та рукописна Мінея, Требник, «Чудо Пресвятої Богородиці», рукописний Часослов, книга Святого Василя та рукописна книга Святого Єфрема.

Серед книг Бичківської обителі, заснованої 1719 року, значаться київське Євангеліє, львівський Апостол, київська Постна і Цвітна Тріоди, Требник, львівський Трефолой, київський Октоїх і Акафіст, київський Псалтир, львівський Полуустав, рукописний Ірмолой, друкований Часослов та львівський Службник. Наприкінці інвентаря записано, що ці книги купив ігумен цього монастиря Гедеон.

В обителі Джулинській, заснованій 1692 року, згадуються: Трефолой, Мінея, друковане Євангеліє, львівський Службник, Октоїх, Апостол, Цвітна Тріодь, великий Требник, львівський Часослов, Псалтир.

Обитель Барсанівська була заснована 1711 року. В описі її книг згадується рукописне Євангеліє, львівський Службник, сербська друкована Мінея, друкований Апостол, волоський Псалтир, рукописні руський і волоський Требники, рукописний Часослов, друкована Постна Тріодь, волоська Мінея.

Обитель Євдяньська заснована 1709 року, а перелік її книг включає Трефолой, дві друковані Тріоди, рукописне Євангеліє та Октоїх, друковані львівський Службник, Апостол, Требник, Тестамент, рукописну Мінею, три Стихирарі.

Мойсеївська обитель заснована 1682 року, і тут значилися такі книги: Євангеліє, друкований Службник, руський і волоський Трефолой, руський і волоський Апостоли, друковані Цвітна і Постна Тріоди, руський Требник, два Псалтирі, Акафіст, два львівські друковані Часослови, рукописне сербське і волоське друковане Євангеліє

Обитель у Вишній Вишаві, заснована 1719 року, мала друковані львівське Євангеліє, Службник, Трефолой, Шестоднев, Псалтир, Часослов, Требник та один рукописний Апостол. Книги Трефолой, Псалтир, Шестоднев і Часослов придбав для монастиря монах Геннадій.

У переліку книг, що належали монастирям, поряд із друкованими львівськими та київськими книгами, є декілька волоських і сербських. У Бедевлянському і Бичківському монастирях були рукописні Ірмолой (очевидно, нотні). Названі монастирі знаходилися у теперішніх Хустському та Тячівському районах Закарпатської області, а Барсанівський, Євдяньський, Джулинський, Мойсеївський та Вишньо-Вишавський — у сусідніх районах Румунії.

На початку XVIII ст. після повстання Ф. Ракоці, яке закінчилося 1711 року, в організації чернечого життя в Мукачівській єпархії важливу роль відіграв архимандрит Іван Й. Годермарський, ЧСВВ. Запроваджуючи монаше правило, 1721 року він занотовує у своєму записнику: «у цьому році запроваджено монаші звичаї Чину св. Патріарха Василя Великого» й у

щоденному розпорядку монахів «почали відправляти два рази на день (спільний) хор, на два кліроси, так само як і в Лаврському монастирі»¹⁷.

Об'єднання монастирів в єдину провінцію відбулося лише по смерті єпископа Юрія Г. Бізанція у 1733 році, а тому з цього часу монаші правила розповсюджуються по інших монастирях.

1777 року Мукачівський єпископ Андрій Бачинський затвердив «монаші правила» чину Василя Великого, які підготував протоігумен Мукачівського монастиря Іоаникій Базилович¹⁸. У четвертому розділі, де йдеться про молитву і церковне правило, ми знаходимо приписи щодо культури богослужбових співів. У пункті 3 і 4 зазначалося, що всі монахи на богослужбах у церкві повинні співати й читати молитви неспішно, не високим і не дуже низьким, а помірно і зрозумілим голосом. Хорам [правого та лівого кліросів] рекомендувалося дотримуватися точного порядку в антифонному співі, кожен хор повинен починати спів чи читання молитви лише тоді, як завершить інший¹⁹.

У Науковій бібліотеці Ужгородського університету зберігаються «Монаші правила» латинською та церковнослов'янською мовою²⁰, в яких також занотовано вимоги монашим читцям, півцям і хорам щодо культури співу під час богослуження. У пунктах 10 і 11 записано: «Півцы й чтецы со всякимъ вниманіємъ й оумиленіємъ, безмірнаго и непристойнаго вопля всяческе бігуще вовіренную имь службу да совершають: да поють, и чтуть не спішно ниже зіло niskим, но оуміренно высоким и вразумительнымъ гласомъ» і «Да не дерзнетъ иный ликъ другому лику тропарь свой еше не совершившу иный тропарь начинати, или піти, или чести, но скончавшуся оуже первому тропарю, равнымъ междо временіємъ другъ за другомъ всегда посліднують»²¹.

У поширенні культури та освіти у XVIII–XIX століттях важливу роль відігравали монастирі: Святомихайлівський у Марія-Повчі, Зішестя Святого Духа у Красноброді, Святомиколаївський у Малому Березному, Святомихайлівський в Імстичеві, Воздвиженський на горі Буківській. Вони були головними відпустовими осередками Мукачівської єпархії, а на початку XIX століття і в Пряшівській єпархії. Багато паломників приходило і з інших регіонів. У процесіях брали участь і священники, які разом із своїми парафіянами йшли до відпустових місць, де відбулася

¹⁷ Атаназій В. Пекар, ЧСВВ. Василянська провінція св. Миколая на Закарпатті // *Нариси історії василянського чину святого Йосафата*. Рим 1992, с. 383–416; його ж. *Нариси історії Церкви Закарпаття*, т. 2, с. 36–39.

¹⁸ В. Микитась. *Давні книги Закарпатського державного краєзнавчого музею*. Львів 1964, с. 40. Цей рукопис зберігається в Закарпатському краєзнавчому музеї, арх. № 796.

¹⁹ Там само.

²⁰ Відділ рукописів і стародруків, інв. № 1563, с. 16–17.

²¹ Там само, с. 16–17.

особливо урочисті богослуження, проходив обмін духовними піснями і духовною літературою²².

Цікавим фактом в організації монастиря в Марія-Повчі 1749 року є те, що «сюди купували потрібні книги з монастирів Закарпаття — Углі, Драгова, Білої Церкви, Бороняви, Мукачева та Малого Березного»²³. Це був один з каналів поширення релігійної літератури, збагачуючи, зокрема, монастирські бібліотеки. Наприкінці XVIII століття у монастирях Закарпаття сформувалися великі бібліотеки. За каталогами 1780–1781 років у Краснобрідському монастирі було 135 книг, у Малоберезнянському — 205, Углянському — 64, Імстичівському — 45, Марія-Повчанському — 191 книга²⁴. За неповних 100 років бібліотека Краснобрідського монастиря налічувала до 2000 екземплярів, велику кількість яких подарував Олександр Духнович²⁵.

Найбільшим книгосховищем була бібліотека Мукачівського монастиря. За каталогом 1951 року в ній нараховувалось 6400 книг основного фонду на 17 мовах світу. Протягом багатьох століть монастир оо. Василян на Чернечій горі був центром духовного життя на Закарпатті. Тут існувала школа для монахів, де вивчали слов'яно-руську граматику, поезику і риторичку, хронологію та філософію, церковний устав і церковний спів²⁶. З монастирем пов'язана діяльність багатьох талановитих вчених ченців, які створили велику наукову та літературну спадщину. Серед них протоігумен Іоаникій Базилович (1742–1821), ігумен Арсеній Коцак (1737–1800), Анатолій Кралицький (1835–1894), які написали цікаві історико-краєзнавчі розвідки, брали активну участь у культурно-освітній діяльності.

Про церковний спів у монастирях Закарпаття писав А. Коцак, який був ігуменом і професором у школах при Імстичівському, Краснобрідському, Маріяповчанському, Буківському, Малоберезнянському та Мукачівському монастирях, викладаючи там різні богословські дисципліни. Він склав п'ять рукописів з граматики церковно-слов'янської мови, які використовував у своїй викладацькій практиці. В одній з них, яка мала назву

²² Про відпустові осередки див. також: А. В. Пекар. Нариси історії церкви Закарпаття, т. 2, с. 357–359. У листах-посланнях єпископ А. Бачинський пише про масове полишення священниками своїх парафій: вони йшли з процесіями парафіян у свята, залишаючи «народ без набоженства якоже прешлаго року на Воздвиженіє Г(оспод)ного Кр(е)ста шестдесят, и пять парох до монастиря Буковския гори избіглося» (див.: А. Шлепечкий. Мукачівський єпископ, с. 227).

²³ І. Панькевич. Матеріали до історії мови Південно-карпатських українців // *Науковий збірник Музею української культури у Свиднику*, вип. 4, кн. 2. Свидник 1970, с. 16.

²⁴ О. Мишанич. *Література Закарпаття XVII–XVIII століть*. Київ 1964, с. 33. (з покликом на: Державний архів Закарпатської області, ф. 64, оп. 1, № 940). У переліку книг Імстичівського монастиря є «Малий Ірмолой друкований» (див.: ДАЗО, ф. 4, оп. 1, № 1666).

²⁵ J. V. Timkovič. *Letopis*, с. 76.

²⁶ Архимандрит Василий (Пронин). К истории Мукачевского монастыря, с. 235–236.

«Школа или училище граматики русской и прочих многообразныхъ наук и свідній», третій параграф присвячений церковному співу («О пінії церковном»)²⁷.

Цікавими тут є настанови, що стосуються навчання грамоти, а саме вміння правильно читати: «Во чтеніи не понаглытиса, не хапатыся, но равно кождо реченіе паче же и куюждо слогу произношати меркуючи на другога товариша своего, с нимъ же читае(ш), купно же, елико мощно, и на оксії, а найпачеже на точки и на пункта, дабы оныя не разрывал и не смышал, но на точках, гдѣ положены с(уть), о(т)дихал или ставал и прочая употребленіе и искусство науки»²⁸. Підсумовуючи, він рекомендує: «Внемли, яко сія пункти и во пінії найпачеже хранити достои(т), иже бо співає(т), той дважди читаеъ²⁹. Тож у навчанні монахів і дяковчителів у монастирських школах окремі розділи граматики, читання і співу доповнювали один одного.

У параграфі «О пінії церковном», який умовно можна поділити на дві частини, в одній викладено настанови та поради про культуру церковного співу, а в іншій з використанням системи запитань і відповідей розповідається про жанри церковних пісень і систему осмогласся. Звертаючись до учнів, автор наголошує, що їм потрібно не тільки добре читати і писати, але і «красно» співати, як у церкві, так і між людьми, «коли хоцет себѣ дараб [шматок] хліба достати». Викладено поради, як саме треба поводитися під час співу, яким звуком слід співати: починати слід середнім голосом, не викрикуючи, не випереджаючи старших у співі, не поспішати, не подавати свій голос вище міри і сили. Загострено увагу на тому, що у співі треба зберігати злагожденість, стрій, а кожен співак повинен свій голос пристосовувати до інших. А. Коцак порівнює голос зі струною інструмента, наголошуючи, що голоси мають звучати так злагоджено, як струни на гусях. У висновку він пише: «якщо хоч одна струна в інструменті не строїть, то звучання його, як і спів, не буде приємним як людині, так і Богу».

За катехитичними принципом питання і відповіді А. Коцак пояснює й систему осмогласся, що є основою церковного співу. Він наводить приклади різних пісенних жанрів, що використовуються в церковному богослуженні; перераховує стихирі і припиви до них, тропарі і сідалні, прокимни утрени, вечірні і великопосні, догмати та ірмоси, херувимські пісні і причасники; наголошує, що кожен із жанрів має свій напів, і тому вони різняться між собою. До деяких із цих жанрів наведено тексти.

²⁷ Й. Дзензелівський, Ж. Ганудель. Граматика Арсенія Коцака // *Науковий збірник Музею української культури у Свиднику*, вип. 15. Пряшів 1990, с. 227–231. Рукопис граматики А. Коцака знаходиться у відділі рукописів і стародруків Наукової бібліотеки Ужгородського університету, інв. № 499.

²⁸ Там само, с. 221.

²⁹ Там само.

Вказуючи, як необхідно співати стихирі, автор подає зразки стишків до кожного з восьми гласів, наприклад, у гласі 1 — «Ишол чернец из манастире», у 2 — «Откуда идеши, брате черче?» і т. д. За цими стишками ченці чи дяковчителі вивчали основні мелодії-моделі гласів тих чи інших жанрів. У практиці таких текстів було дуже багато і їх використовували як допоміжні в нагадуванні мелодій того чи іншого гласу³⁰. Тож вихованці чернечих шкіл отримували ґрунтовні знання з церковного співу завдяки спеціально розробленій методиці навчання.

1768 року А. Коцак, перебуваючи на посаді магістра новиків у Краснобрідському монастирі, склав правила для молодих монахів у віршах³¹, де мовиться про те, щоб монахів скликати до церкви на молитви за давнім звичаєм — биттям по дерев'яним клепалі, а ціле церковне правило супроводжувати хором, співаючи Вечірню, Повечеріє, Всеношну, Утренью та Службу Божу³².

В одному з документів Краснобрідського собору василіян Мукачівської єпархії, що відбувся 15 червня 1755 року, відзначалося, що під час церковної служби «монахи молились почергово, співаючи на два хори, раз молилась одна сторона, а потім друга»³³. Наступного 1756 року в Мукачеві відбувся собор духовенства єпархії, в ухвалях якого (пункт 15) вимагалось відправляти кожного місяця в Малоберезнянському, Марія-Повчанському, Мукачівському, Краснобрідському, Імстичівському, Буківському, Бедевлянському монастирях співані і читані Літургії [читану мав відправити кожен ієромонах] за померлими во Христі Отців і братії Мукачівської єпархії³⁴.

Розповсюдження в монастирях Закарпаття практики церковного співу на два хори (крилоси) підтверджується і маргіналіями в друкованому почаївському Ірмологіоні 1775 року, який належав до Мукачівського монастиря («Ірмолой сей приналежить до монастиря Монкачівського», арк. 215 зв.), є запис «правий крилос». На передостанньому аркуші вписано імена ченців-новиків — Balogh Istvan (Балог Іштван), Szekely Kalman (Секель Калман) з 1903–1907 років; зустрічаються й імена інших ченців, що співали по цьому Ірмологіоні³⁵.

Мукачівському монастирю на Чернечій горі належав і львівський друкований Ірмологіон 1709 року³⁶, на арк. 58 зв. якого є запис: «tot

³⁰ С. Пап. Розвій церковного богослужбового співу (простоспіву) в Мукачівській єпархії // *Ірмологіон*. Пряшів 1970, с. 184–185.

³¹ J. V. Timkovič. *Letopis*, с. 59. Повний текст правил див.: о. Арсеній Коцак. Правила и наставленія / до друку подав Г. Кінах // *Записки ЧСВВ* 2 (Жовква 1927/3–4) 336–353.

³² J. V. Timkovič. *Letopis*, с. 61–62.

³³ Там само, с. 54–55. Докладніше див.: Г. Кінах. Акти трьох монаших соборів // *Записки ЧСВВ* 1 (Жовква 1927/4) 576–579.

³⁴ Г. Кінах. Акти трьох монаших соборів, с. 579.

³⁵ Наукова бібліотека Ужгородського університету, інв. № 542.

³⁶ Там само, № 560.

Ірмолої Мукачоскохо Манастіра» (sic!), а на арк. 88 угорською мовою «Ez. Czen Irmolohion tortozika Csernek hegyi Klastromba» («Цей Ірмологіон належить монастирю на Чернечій горі»). Серед маргіналій є дати: 1839 (арк. 250) і 1879 (арк. 37 зв.) роки.

Богослуження з використанням правого й лівого крилосів практикувалися як у монастирях, так і в парафіяльних церквах і школах Закарпаття. У Мукачівській Богословській школі (1744–1778) при навчанні вживали спів на два крилоси. У правилах, які затвердив Мукачівський єпископ М.-М. Ольшавський («Regulae pro Scholis Munkacsiensibus»), вимагалось, щоб «В пяток от полудня назначенныи к дійствованію Іереи, Діаконы и Поддіаконы в училищу сухую службу с пініем утверждения ради дійствовати будутъ, принейже на едином крилосі назначенныи от Ірмолоистов, на другом от Богословов пініе при службі піти наложенное да піют»³⁷.

Наприкінці XVIII та у першій половині ХХ ст. в Австрійській монархії було видано закони на утвердження на Закарпатті мадярської мови в судах, війську, церкві, школах³⁸. Розпочався процес латинізації та мадяризації духовенства, зокрема чернецтва. Якщо єпископ Андрій Бачинський писав листи-послання рідною мовою (церковнослов'янською з елементами народної), то вже його наступники використовували латину³⁹.

Протягом 1771–1867 років греко-католицька Церква відіграла винятково важливу роль у збереженні та розвитку культури краю. Освітні реформи сприяли піднесенню національної самосвідомості, Церква опікувалася навчальними закладами — початковими школами, учительською гімназією, Богословською семінарією, намагалася надати освіті ширшого змісту і провадити її рідною мовою навчання. Духовенство дбало про підручники для шкіл, формувало освічену інтелігенцію, стало справжнім носієм національного відродження. Тож східна візантійська обрядовість стає одним із визначальних чинників національної самобутності⁴⁰.

Поступово освітній рух і роль у ньому духовенства підупадає, особливо з часу політичної реорганізації Австрії в Австро-Угорщину. Мадя-

³⁷ М. Лелекач. Мукачевская богословская школа // *Літературна неділя* (Ужгород 1943/20) 15 жовт., с. 249. Ірмолоїстами називали тих учнів школи, які навчалися на дяків чи дяковчителів. Назва походила від основного нотного збірника церковних напівів Ірмологіона, в якому було зібрано весь півничий матеріал, який мали опановувати майбутні дяки.

³⁸ М. Ричалка. О. В. Духнович педагог і освітній діяч. Братіслава 1959, с. 40–41.

³⁹ В. Падяк. Сам на сам з Єпископом Андрієм Бачинським // *Молодь Закарпаття* (Ужгород 1991/45) 4–5.

⁴⁰ В. І. Феніч. *Греко-католицька церква в громадсько-політичному та культурному житті Закарпаття (1771–1867 рр.)*: Дисертація канд. іст. наук. Ужгород 1997.

ризація всіх сторін церковного життя, як і культури в цілому, стрімко зростає. Занепадає монаший рух як один з істотних чинників культурного розвитку краю. Різко зменшується кількості монахів у монастирях Мукачівської та Пряшівської єпархії, занедбуються і скорочуються церковні служби⁴¹.

У цей нелегкий час ініціативу в релігійно-громадському житті беруть на себе світські культурно-освітні товариства, до яких долучається також духовенство. Зорема, 1866 року в Ужгороді виникає товариство «Общество св. Василя Великого». Першими його членами були протоігумен А. Галечкович, ігумен О. А. Микита, Імстичівський ігумен К. Шафранкович, А. Кралицький, який приклав чи не найбільше праці і був помітною постаттю на культурно-освітній ниві краю⁴².

Однак цей процес — секуляризація суспільного життя — був неминучим у ХІХ ст. та, зрештою, властивим для всієї європейської культури як на заході, так і на сході континенту. Австро-Угорська імперія, як і Російська, *volens nolens* втягувалися в цей рух і навіть досягли помітних результатів. Ця тенденція не поминула й України — як Галичини, так і Наддніпрянщини. Монастирська культура, зокрема освітня та церковно-музична, почали виразно втрачати свої позиції.

⁴¹ А. Пекар. Василіянська провінція св. Миколая на Закарпатті // *Нариси історії Василіанського чину*, с. 387–388.

⁴² Г. Павленко. *Діячі історії, науки і культури Закарпаття*. Ужгород 1999, с. 100–101.